

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته فقه و اصول

موضوع:

ارتشاء از منظر فقه امامیه و حنفیه

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین محمد حسین مهدوی مهر

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین سید ابوالفضل حسینی

پژوهشگر:

سید رضا سجادی

۱۳۹۷

مسئولیت نقل مطالب:

- مسئولیت مطالب این رساله، به عهده نگارنده می باشد.
- استفاده از این رساله، با ذکر منبع و نام جامعه المصطفی العالمیه بلامانع است.
- نشر این پایان نامه در داخل کشور جمهوری اسلامی ایران، منوط به اخذ مجوز از جامعه

المصطفی العالمیه است.

تقدیم

تقدیم به ماه تابان، ستاره درخشان، پدر مهربان و برادر دلسوز، ابرمرد جهان، مولای متقیان، امیر مؤمنان، ابی الائمه، حضرت امام علی بن ابی طالب (علیه السلام) که لحظه ای در اجرای حق و عدالت درنگ نکرد و عمر خویش را صرف مبارزه با فساد اداری و رشوه خواری زمانه خود نمود.

چکیده:

درست از زمان پیدایش نخستین اجتماعات بشری و شکل‌گیری نهادهای اداری، تزاخم منافع و حقوق، سبب مراجعه به اشخاص ثالث شد و این مسئله، زمینه را برای «رشا» و ارتشا فراهم نمود؛ از این رو، ارتشا پدیده‌ای همزاد سازمان‌یافتگی جوامع و پدید آمدن سازمان و نهاد حکومت است که در نتیجه تعاملات گوناگون در درون سازمان و نیز به مناسبت تعامل میان سازمان و محیط آن به وجود آمده است.

ارتشا، مصدر باب افتعال از ماده «رشو» است و در لغت، به معنای «گرفتن رشوه» به کار رفته است. طبعاً این عنوان در عرصه داوری، نسبت به حاکم (قاضی) یا عامل صدق می‌کند؛ چرا که وصف دریافت، ویژگی عمل قاضی و عامل است که جهت تأمین خواست و منافع رشوه‌دهنده، به آن دست می‌یازد.

واژه فساد، مصدر «فسد» و نقیض کلمه «صلاح» است. فعل فسد و مشتقات آن در لغت به معنای «تباهی» و «نابود شدن» به کار می‌رود.

ترکیب «فساد اداری»، پدیده‌ای است که از اختلال در عملکرد و نابسامانی نظام اداری حکایت می‌کند. فساد در نظام اداری، کم و بیش گریبان‌گیر همه کشورهای است که آسیب‌های ناشی از آن - با توجه به شکل‌های مختلف آن - بی‌شمار است. برای کشوری که در جهت توسعه و پیشرفت گام بر می‌دارد، ضرورت دارد تا دور از مقوله فساد به این مهم بپردازد و برای جلوگیری از تشدید آسیب‌ها در آینده، با تمام توان و در همه زمینه‌ها با علل و عوامل بروز آن، مبارزه‌ای جدی و مستمر صورت گیرد تا در جامعه‌ای سالم و عاری از فساد توسعه پایدار و همه‌جانبه محقق شود.

با وجود پیچیدگی زندگی اجتماعی و گسترده‌گی پدیده ارتشا در کشورها و تنوع شکل تعاملات انسانی، در فقه پژوهی معاصر- مخصوصاً در حوزه فقه شیعه و حنفی- توجه درخور به این مسئله نشده و طرح و حل مسائل ارتشا هم چنان در منابع فقهی این دو فرقه باقی مانده است.

یافته تحقیق

این تحقیق به نکات ذیل دست یافته است:

۱- پدیده ارتشا، اختصاص به قاضی یا کارمند نهاد دولتی ندارد؛ بلکه کارمندان نهادهای خصوصی را نیز در بر می گیرد.

۲- متعلق ارتشا، عام است و شامل هر نوع مال، امتیاز یا منافی می شود که باعث جلب توجه قاضی یا کارمند برای تأمین خواسته راشی شود.

۳- در اصل منصب قضا و نیز شرایط قاضی، میان فقه شیعی و حنفی، اختلاف جدی وجود دارد؛ به این معنا که: منصب قضا از دیدگاه احناف، شأنی حکومتی حاکم و امیر اسلامی است؛ از این رو، تصدی قضا با ارتشای حاکم یا بستگان او در فقه حنفی، بستر پیدایش سه دیدگاه را فراهم آورده است. افزون بر این، ارتشای قاضی، باعث فسق او می شود، ولی موجب عزل او، نه! در حالی که از منظر فقه امامیه، منصب قضا، شأنی از شئون پیامبر و سپس امام است که در عصر غیبت، فقیه جامع شرایط، می تواند عهده دار شود و همین طور، شرط عدالت در قاضی شرط است که اگر کسی با رشوه، عهده دار قضا شود یا در قبال حکم، مرتکب ارتشا شود، نه می تواند متصدی منصب قضا گردد و نه قضاوت آن، نافذ است.

کلید واژه ها: فساد اداری، ارتشا، رشوه، فقه شیعی، فقه حنفی.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
۱- بیان مسئله	۱
۲- اهمیت مسئله	۲
۳- پیشینه تحقیق	۳
۴- پرسش های تحقیق	۶
۴-۱- پرسش اصلی	۶
۴-۲- پرسشهای فرعی	۶
۵- فرضیه تحقیق	۷
۶- روش تحقیق	۷
۷- سازماندهی تحقیق	۷
بخش اول: کلیات	۸
۱-۱- بازشناسی مفاهیم	۹
۱-۱-۱- رشوه	۹
۱-۱-۱-۱- معنای لغوی	۹
۱-۱-۱-۲- مفهوم اصطلاحی	۱۳
۱-۱-۱-۱-۱- فخرالدین طریحی	۱۳
۱-۱-۱-۱-۲- ابن اثیر جزری	۱۵
۱-۱-۱-۱-۳- ابن منظور	۱۷

- ۱-۱-۱-۱-۲-۴- ابن حجر عسقلانی ۱۹
- ۱-۱-۱-۱-۲-۵- ابن عربی ۱۹
- ۱-۱-۱-۱-۲-۶- بهوتی ۱۹
- ۱-۱-۱-۱-۲-۷- مرداوی ۱۹
- ۱-۱-۱-۱-۲-۸- شهید ثانی ۲۰
- ۱-۱-۱-۱-۲-۹- محقق کرکی ۲۱
- ۱-۱-۱-۳- پیوند معنای لغوی و اصطلاحی ۲۱
- ۱-۱-۲- ارتشا ۲۲
- ۱-۱-۳- فساد اداری ۲۲
- ۱-۱-۳-۱- تعریف فساد اداری ۲۲
- ۱-۱-۳-۲- انواع فساد اداری ۲۴
- ۱-۱-۳-۳- ساختگاه فساد اداری ۲۵
- ۱-۱-۳-۳-۱- عامل داخلی؛ ۲۵
- ۱-۱-۳-۳-۲- عوامل خارجی؛ ۲۶
- ۱-۱-۳-۳-۳- عوامل غیر مستقیم ۲۷
- ۱-۱-۴- مفهوم فقه ۲۷
- ۱-۱-۴-۱- معنای لغوی ۲۷
- ۱-۱-۴-۲- فقه در اصطلاح ۲۸
- ۱-۱-۴-۲-۱- اسلام شناسی ۲۸
- ۱-۱-۴-۲-۲- به معنای رشته علمی ۳۰

- ۱-۱-۵- شیعیه ۳۱
- ۱-۱-۵-۱- شیعیه در لغت و اصطلاح ۳۱
- ۱-۱-۵-۲- مفهوم مکتوبی شیعیه ۳۳
- ۱-۱-۶- حنفی ۳۵
- ۱-۲- عناصر و ارکان رشوه ۳۹
- ۱-۲-۱- عناصر رشوه ۳۹
- ۱-۲-۱-۱- راشی ۳۹
- ۱-۲-۱-۲- مرتشی ۴۰
- ۱-۲-۱-۳- رایش ۴۰
- ۱-۲-۲- ارکان حقوقی رشوه ۴۱
- ۱-۲-۲-۱- رکن قانونی ۴۱
- ۱-۲-۲-۱-۱- قوانین قبل از سال ۱۳۶۷ ۴۱
- ۱-۲-۲-۱-۲- قوانین بعد از سال ۱۳۶۷ ۴۲
- ۱-۲-۲-۲-۱- رکن مادی ۴۷
- ۱-۲-۲-۳- رکن معنوی ۵۰
- ۲- بخش دوم: ماهیت و ادله حرمت ارتشا در فقه ۵۱
- ۱-۲- ماهیت ارتشا در فقه ۵۲
- ۱-۱-۲- مبحث اول: دیدگاه فقهای امامیه ۵۴
- ۱-۱-۱-۲- نظریه انحصار رشوه به قاضی ۵۴
- ۱-۱-۱-۱-۲- شیخ اعظم ۵۵

- ۵۶..... ۲-۱-۱-۱-۱-۲ - محقق حلی
- ۵۸..... ۳-۱-۱-۱-۱-۲ - علامه حلی
- ۶۰..... ۴-۱-۱-۱-۱-۲ - مقدس اردبیلی
- ۶۱..... ۵-۱-۱-۱-۱-۲ - صاحب ریاض
- ۶۲..... ۶-۱-۱-۱-۱-۲ - نظر امام خمینی (ره)
- ۶۵..... ۲-۱-۱-۱-۲ - دیدگاه عام بودن رشوه و عدم اختصاص آن به قاضی
- ۶۵..... ۱-۲-۱-۱-۱-۲ - شیخ طوسی
- ۶۸..... ۲-۲-۱-۱-۱-۲ - ابن ادریس حلی
- ۶۹..... ۳-۲-۱-۱-۱-۲ - شهید ثانی
- ۷۰..... ۴-۲-۱-۱-۱-۲ - میرزا محمد حسن آشتیانی
- ۷۲..... ۵-۲-۱-۱-۱-۲ - سید محمد کاظم یزدی
- ۷۶..... خلاصه و نتیجه بحث
- ۷۸..... ۲-۱-۲ - مبحث دوم: آرای فقهای حنفی
- ۷۸..... ۱-۲-۱-۱-۲ - درآمد
- ۷۸..... ۲-۲-۱-۱-۲ - مفهوم و گستره رشوه از منظر فقهای حنفی
- ۷۹..... ۱-۲-۲-۱-۱-۲ - مفهوم ارتشا از نگاه احناف
- ۷۹..... ۱-۱-۲-۲-۱-۱-۲ - محمد امین مشهور به «ابن عابدین»
- ۷۹..... ۲-۱-۲-۲-۱-۱-۲ - ابن نجیم مصری
- ۸۰..... ۲-۲-۲-۱-۱-۲ - گستره ارتشا
- ۸۰..... ۱-۲-۲-۲-۱-۱-۲ - قلمروی ارتشا نسبت به قاضی و عامل

- ۸۱..... ۲-۱-۲-۲-۲-۱-۱-۱- ابن نجیم
- ۸۱..... ۲-۱-۳- مبحث سوم: اقسام ارتشا
- ۸۲..... ۲-۱-۳-۱- گفتار اول: تصدی قضا با رشوه
- ۸۳..... ۲-۱-۳-۲- گفتار دوم: ارتشای قاضی
- ۸۴..... ۲-۱-۳-۳- گفتار سوم: ارتشا برای دفع ضرر
- ۸۴..... ۲-۱-۳-۴- گفتار چهارم: واسطه گری در ارتشا
- ۸۵..... نقد استدلال
- ۸۶..... ۲-۱-۳-۴-۱- سرخسی
- ۸۸..... ۲-۱-۳-۴-۲- ابن عابدین
- ۸۹..... ۲-۱-۳-۴-۳- علاء الدین افندی
- ۸۹..... ۲-۱-۳-۴-۴- ابن حجر عسقلانی
- ۹۱..... ۲-۱-۳-۵- دامنه ارتشا نسبت به متعلق
- ۹۱..... ۲-۱-۳-۶- ارتشا و هدیه
- ۹۷..... ۲-۱-۴- مبحث چهارم: انواع هدیه
- ۹۷..... ۲-۱-۴-۱- هدیه به قصد تدوام محبت
- ۹۸..... ۲-۱-۴-۲- هدیه مصانعه
- ۹۸..... ۲-۱-۴-۱-۱- ارتشا و دعوت
- ۹۸..... ۲-۱-۵- مبحث پنجم: بازنگاهی به انواع ارتشا
- ۹۹..... ۲-۱-۵-۱- ارتشا برای صدور حکم
- ۹۹..... ۲-۱-۵-۲- اعطای مال به سلطان یا شخص دیگر

ارزیابی و نقد	۱۰۰
۲-۱-۵-۳- رشوه به عنوان واسطه	۱۰۰
نقد	۱۰۱
۲-۱-۵-۴- پرداخت رشوه برای تصدی قضاوت	۱۰۲
۲-۱-۵-۵- ارتشای قضا و حکم قاضی مرتشی در فقه حنفی	۱۰۳
۲-۱-۵-۲- تفصیل	۱۰۴
۲-۱-۵-۳- صحت همه داورى ها	۱۰۵
۲-۱-۶- مبحث ششم: تطبیق و بررسی مبانی اختلاف فقه شیعی و حنفی	۱۰۷
۲-۱-۶-۱- واژه قضا	۱۰۷
۲-۱-۶-۲- شرایط قاضی	۱۱۰
۲-۲- ادله حرمت ارتشا	۱۱۵
۲-۲-۱- قرآن	۱۱۶
۲-۲-۱-۱- آیات	۱۱۷
۲-۲-۱-۱- آیه اول:	۱۱۷
۲-۲-۱-۲- آیه دوم	۱۲۳
۲-۲-۱-۳- آیه سوم	۱۲۵
۲-۲-۱-۴- آیه چهارم	۱۳۰
۲-۲-۱-۲- روایات	۱۳۰
۳- بخش سوم: آسیب های ارتشا و راهکارهای آن	۱۳۲
۳-۱- آسیب های ارتشا	۱۳۳

- ۱۳۳..... ۱-۱-۳- ابطال حق و احیای باطل
- ۱۳۳..... ۲-۱-۳- گسترش فعالیت‌های غیرقانونی
- ۱۳۴..... ۳-۱-۳- ایجاد شرایط نامطلوب اقتصادی
- ۱۳۴..... ۴-۱-۳- نا رضایتی مردم و زیر سؤال رفتن حکومت و قانون
- ۱۳۴..... ۵-۱-۳- نقض قوانین و حقوق اجتماعی
- ۱۳۷..... ۶-۱-۳- ایجاد اختلال در نظم اجتماعی
- ۱۳۷..... ۷-۱-۳- ایجاد ابهام در تشخیص ارزشها
- ۱۳۸..... ۸-۱-۳- سلب اعتماد عمومی
- ۱۳۹..... ۲-۳- راهکارها
- ۱۳۹..... ۱-۲-۳- تقویت بنیه های اخلاقی و اعتمادی
- ۱۳۹..... ۲-۲-۳- کاهش فاصله طبقاتی
- ۱۴۱..... ۳-۲-۳- اصلاح نظام قضایی
- ۱۴۲..... ۴-۲-۳- توجه به امور معیشتی قضات
- ۱۴۳..... ۵-۲-۳- ایجاد مراکز هدایت و ارشاد مراجعان
- ۱۴۳..... ۶-۲-۳- نظارت و بر خورد قاطع با متخلفان
- ۱۴۶..... نتیجه گیری
- ۱۴۸..... کتابنامه

مقدمه

۱- بیان مسئله

گذر جوامع از سنت به مدرنیته، چالش‌های گسترده و جدی را در میان اقشار مختلف جوامع، به خصوص جوامع در حال توسعه، پدید آورده است که این چالش‌ها در اشکال گوناگون، از جمله نابسامانی در وضعیت اقتصادی و در نتیجه «فساد اداری»، نمونه یافته‌اند. بنابراین، فساد اداری پیابند و همزاد نوین شدن جوامع و پیدایش نظام دیوان سالار است که در قالب «ارتشا» و «اختلاس» وجود یافته است؛ پس می‌توان مدعی شد که ارتشا، یکی از قدیمی‌ترین جرایم کیفری بشر است و به اندازه عمر دولت‌ها و حکومتها، قدمت دارد.

به دیگر سخن، درست از زمان پیدایش نخستین اجتماعات بشری و شکل‌گیری نهادهای اداری، تزاخم منافع و حقوق، سبب مراجعه به اشخاص ثالث شد و این مسئله، زمینه را برای «رتشا» و ارتشا فراهم نمود. از این رو، ارتشا پدیده‌ای همزاد سازمان‌یافتگی جوامع و پدید آمدن حکومت است؛ یعنی توأم با فعالیت‌های سازمان یافته بشر، ارتشا نیز همچون جزء لاینفکی از متن سازمان ظهور کرده است؛ پس می‌توان فساد ارتشا، را مولود ناخواسته سازمان تلقی کرد که در نتیجه تعاملات گوناگون در درون سازمان و نیز به مناسبت تعامل میان سازمان و محیط آن به وجود آمده است. چرا که طرفین دعوا، برای دست‌یابی به نتیجه دلخواه خود، به راه‌های فرعی و غیر رسمی (بدون ارائه شواهد و مدارک) دست‌یازیدند. یکی، به دلیل ترس از تضییع حقتش و دیگری، برای به کرسی نشاندن باطلش.

حاکمان، قضاوت و عوامل (کارمندان)، نیز به دلیل دارا بودن خصایص بشری؛ همچون طمع و زیاده‌خواهی و گاهی به دلیل نیازهای مادی، برای ارضای امیال درونی و برطرف ساختن نیازهای مادی خویش، به رشوه‌خواری و ارتشا روی آوردند.

با توجه به اینکه وجود فساد، در دستگاه‌های اداری، قضایی و نهادهای دیگر، از یک سو موجب سلب اعتماد جامعه، از آن دستگاه‌ها و در نتیجه، از حکومت می‌گردید و از دیگر سو،

این پدیده، عملی مخل نظم و روند طبیعی امور بود، حکومت و مسئولان حکومتی مجازات های بسیار سنگین برای آن وضع و جعل کردند. در این میان، دین اسلام به عنوان دینی که جامعیت، حقانیت و کمال انسانی را در انحصار خود می داند و تمام افعال آدمیان را در چارچوب احکام پنجگانه و آیین فقهی تعریف شده می یابد، به طور قطع نمی تواند فساد مالی کارگزاران، رشوه خواری و ارتشای مجریان و مسئولان را نادیده بگیرد. نمونه ی بارز اهتمام اسلام به این مطلب، در نامه امام علی (علیه السلام) به مالک اشتر انعکاس یافته است: «... فان احد منهم بسط یده الی خیانه و اجتمعت بها علیه عندک اخبار عیونک اکتفیت بذلک شاهدا فبسطت علیه العقوبه فی بدنه و أخذته بما أصاب من عمله، ثم نصبته بمقام المذلة و وسمته بالخیانه و قلدته عار التهمه»؛^۱ اگر یکی از کارگزاران دست به خیانت زد و گزارش افراد مورد اطمینان هم خیانت آنان را تأیید نمود، به همین مقدار گواهی، قناعت کرده و او را با خیانت نشانه گذاری و گردنبد ننگ تهمت را بر گردنش بیاویز!

۲- اهمیت مسئله

با پیچیدگی شرایط اجتماعی، این پدیده (رشا و ارتشا) هم چنان روبه تزاید بوده و یکی از چالش های مهم اجتماعی در بسیاری از کشورها - به ویژه کشورهای جهان سوم و در حال توسعه - می باشد. با وجود این، در فقه پژوهی معاصر -مخصوصاً در حوزه فقه شیعه و حنفی- توجه درخور به این مسئله نشده و طرح و حل مسایل ارتشا هم چنان در منابع فقهی این دو فرقه مانده است.

این واقعیت، ایجاب می کند که مطالعات و پژوهش های جدید فقهی و به فرمایش شهید صدر (ره)، همگام و هماهنگ با جهانی که گسترده تر و متفاوت تر از دوران قاعده علامه است، به

^۱ - نهج البلاغه، خطب الامام علی، شرح: محمد عبده، قم، دارالنهضة، ج ۱، ۱۴۱۲ هـ ج ۳، ص ۹۶؛ علی بن شعبه حزانی، تحف العقول، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۱۴، ۲۰۴، ص ۱۳۷؛ محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفا، ج ۲، ۳۰۱۳ هـ ج ۳۳، ص ۶۰۶، ج ۷۴، ص ۲۵۳.

سمت یک تحول فقهی سازمان دهی می گردد.^۱ تا با نگاهی نظام مندتر و متمرکزتر از گذشته، ابعاد مسئله مورد ارزیابی و کنکاش ژرف قرار گیرد. به ویژه آنکه نگاه تطبیقی به موضوعات فقهی، می تواند به شناخت بیشتر و شناسایی نقاط اشتراک و افتراق بین المذاهب بینجامد که این خود، به تقریب بین مذاهب، که از اهداف بزرگان و مصلحان جامعه اسلامی و یک ضرورت برای جامعه مسلمان است، منجر گردد.

بر این اساس، نوشتار حاضر می کوشد تا پدیده ارتشا را در چشم انداز فقه شیعی و حنفی بررسی نماید. هرچند که این پدیده از زوایای مختلف اقتصاد، سیاست، مدیریت و جامعه شناسی، قابل بررسی است؛ اما بحث همه جانبه این مسئله از آن جنبه ها، نه به لحاظ زمان و نه به خاطر هدف، منظور این تحقیق نیست، بلکه چارچوب و درونمایه این رساله، خوانش این پدیده از منظر فقه شیعی و حنفی است.

۳- پیشینه تحقیق

با توجه به اینکه موضوع رشوه قبل از اسلام مطرح بوده و در جوامع و ملل مختلف به عنوان یکی از جرم های اداری، مورد توجه قانونگذاران بوده است؛ اما نوشته ای مدون و مستقل تحت این عنوان، از آن دوران در دسترس نیست و یا دست کم نگارنده به آن دست نیافته است، ولی بعد از اسلام که احادیث و روایات بسیاری در ذم این عنصر ناخوشایند و آسیب زا، از سوی معصومین (علیهم السلام) عنوان شد، علما درباره آن به تحلیل و بررسی پرداختند؛ اما در حضور ائمه (علیهم السلام) که مردم پرسشهای خود را با مراجعه به ایشان، مطرح و حل می کردند، نیاز چندانی به تألیف گسترده در بسیاری از موضوعات، از جمله ارتشا، احساس نمی شد؛ لیکن در گذر زمان با گسترش دانش بشری و پیچیدگی زندگی اجتماعی، ضمن پیدایش مسایل جدید در موضوعات مختلف، نیازهای جدی و نوبتی در تبیین آن مسایل پدیدار شد که بررسی دقیق تر، جامع تر و نقد و تحلیل عمیقی می طلبید؛ اما آموزه های فقهی و دینی متناسب با این نیازها و

^۱ - ر.ک : سیدمحمد باقر صدر، المجموعة الكاملة لمؤلفات الشهيد الصدر، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۹۰م، ج ۱۳، ص ۵۳۵۴.

عرصه ها تبیین نگردید. مثلاً، مرحوم کلینی با نگارش کتاب کافی، به گردآوری بخشی از روایات، همت گماشت و بعد از او، شیخ صدوق در بعضی از آثار خویش مثل من لا یحضره الفقیه^۱، خصال^۲ و عیون اخبار الرضا^۳ به نقل این روایات بسنده کرد. علمای دیگر، مثل سیخ مفید و سید مرتضی به طور مختصر درباره آن مطلبی بیان کردند؛ مثلاً اخذ اجرت قاضی را بیان کردند؛ ولی مستقیماً به بحث رشوه نپرداختند.

با طلوع شیخ الطایفه محمد بن الحسن طوسی - شاگرد چیره دست آن دو عالم بزرگوار - موضوعات مختلفی در مورد رشوه طرح و مورد نقد و بررسی قرار گرفت. شیخ طوسی برای نخستین بار، بحث جامع و گسترده ای را درباره رشوه و ارتشای قاضی و عامل مسلمانان مطرح و به حکم پرداخت رشوه برای تحصیل حق، اشاره نمود که قبلاً در کتابه های دیگر و - حتی - در روایات، مذکور نبود.

افزون بر آن، شیخ طوسی موضوعات مرتبط با رشوه؛ نظیر: رزق، اجرت، هدیه قاضی و ملاک تشخیص نوع حرام از جایز را عنوان کرد تا جایی که عموم علمای بعد از او تا قرون متمادی همین مباحث را مورد نقد و بررسی قرار دادند.^۴ چنان که در المّهذب قاضی ابن براج، صرفاً به هدیه و اجرات قاضی اشاره شد و ابن ادریس حلّی، فقیه شجاع و بی باک قرن ششم، همان مباحث را محور بحث خود قرارداد. همچنین، علمایی چون محقق حلّی، علامه حلّی و شهیدین نیز در کتاب های مختلف خود، در حول همان محور به بحث پرداختند تا اینکه محقق کرکی (ثانی) صاحب جامع المقاصد، بحث جامع تری در این زمینه مطرح نموده و رشوه قاضی را به معنای جعل دانسته است. البته این معنا، مأخوذ از قاموس المحيط فیروز آبادی بوده که مورد پذیرش این عالم بزرگ قرار گرفته است. ظاهراً او کسی است که اولین بار عقل را به عنوان یکی

۱ - محمد ابن علی ابن الحسین بابویه الصدوق، من لا یحضره الفقیه، تهران، نشر صدوق، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۱۶.

۲ - همو، خصال، قم، نسیم کوثر، ۱۳۸۲، ش ۱، ص ۴۸۱.

۳ - همو، عیون اخبار الرضا، تهران، دار الکتب الاسلامیه، [بی تا]، ج ۲، ص ۲۷۹، ۳۶۸.

۴ - محمد ابن الحسن الطوسی، المبسوط، تحقیق: محمدباقر بهبودی، المکتبه المرتضویه، ۱۳۵۱، ش ۸، ص ۱۵۱.

از ادله حرمت رشوه عنوان نمود. بعد از او مرحوم مقدس اردبیلی در کتاب مجمع الفایده و البرهان به بعضی از اقوال علما درباره رشوه اشاره کرده و بحث نسبتاً جامع درباره رشوه، اجرت، جعل، ارتزاق و هدیه قاضی مطرح نموده است. پس از ایشان، صاحب ریاض آن را به اختصار عنوان کرد؛ ولی صاحب مفتاح الکرامه هر یک از مباحث طرح شده درباره رشوه را به صورت تحلیلی مورد نقد قرار داد و به بعضی از اقوال علما - از جمله محقق ثانی - و دلایل آنها اشکال نموده و فروعاتی نیز بر این موضوع افزوده است.

شاید بتوان گفت: فقهی که بیش از همه در گسترش ابعاد این موضوع نقش بسزا داشته است، مرحوم صاحب جواهر (ره) است که به طور گسترده و فراگیر به بررسی موضوع رشوه پرداخته و فروعات بسیاری بر آن افزوده است به حق، باید جواهر الکلام ایشان را «دایره المعارف فقه شیعه» نامید؛ چرا که این اثر گران سنگ، همه موضوعات فقهی را بطور استدلالی مورد بحث قرار داده است. بحث جامع و طرح سوالات مختلف این عالم جلیل القدر موجب شده تا ابهامات بسیاری روشن و راه برای بسط و گسترش و تحلیل این موضوع، هموار گردد. ظاهراً اوست که برای نخستین بار مسئله رشوه قولی و فعلی را مطرح می کند و آنها را رشوه و یا در حکم رشوه می داند و به تفصیل، تعمیم رشوه در غیر حکم قاضی را مطرح می کند. شیخ اعظم انصاری نیز چون او، به نقادی اقوال علما پرداخته و بحث مستدلی را در مورد ضمان رشوه و هدیه مطرح نمود.

مرحوم شیخ محمد کاظم طباطبایی یزدی در عروة الوثقی مطالب جامع تر و جدیدتری را عنوان نموده و صفحاتی از این کتاب ارزشمند را به این موضوع و ملحقات آن اختصاص داده است. ایشان با دقت نظر خاصی - که از جمله ویژگی های این اندیشمند بزرگ جهان تشیع است - فروعاتی چند در خصوص موضوع رشوه، بر آن افزود که از آن جمله، «شک در حرمت هدیه» و همچنین، موضوع «خمس و زکات به قصد رشوه» است که البته این موضوعات تحت همین عنوان در این کتاب ذکر گردید. بعد از ایشان ظاهراً مطلب تازه ای درباره رشوه، مطرح نشده؛ ولی جا دارد با تحقیقی دامنه دار و فراگیر، موضوع رشوه - که از جمله معضلات بزرگ نظام

اداری و قضایی کشورها است - شناسایی و نسبت به حل این معضل اقدام کرد تا به همت والای علما و محققان و نویسندگان، سعی بیشتری در زدودن این پدیده شوم از پیکر جامعه اسلامی به عمل آید.

بنابراین، تاکنون پژوهشی مستقلی در خصوص بررسی مقارنه این پدیده از منظر فقه جعفری و مذهب احناف، به انجام نرسیده یا دست کم، نگارنده بر چنین نگارشی دست نیافته که در این صورت، اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع، آشکار میگردد تا با رویکرد تطبیق فقه و شیعی و حنفی و استمداد از آرای اندیشمندان این دو نحله در این خصوص، بتوان به رفتارهای رشوه گونه و آسیب های برآمده از آن پاسخ مناسب داد. اتخاذ این رویکرد از آن رو اهمیت دارد که از یک سو، کارهای اداری بدون رشوه به انجام نمی رسد و از سوی دیگر، پیامدهای ارتشا برای انسان های بیدار، دین دار و قشر ضعیف دغدغه و نگرانی های بسیار ایجاد کرده است.

۴- پرسش های تحقیق

۴-۱- پرسش اصلی

بر اساس اهمیت و ضرورتی که اشاره شد، مهم ترین پرسشی که در اینجا مطرح می شود، این است:

ماهیت ارتشا از منظر فقه شیعه و حنفی چیست؟ چالش ها و راهکارهای آن کدامند؟

نقش محوری این پرسش، سبب خواهد شد تا سایر بخش های این تحقیق در پیوند با آن، ضمن برخورداری از انسجام منطقی، هدف واحدی را دنبال نماید .

۴-۲- پرسشهای فرعی

بدیهی است که برای روشن شدن پرسش اصلی، طرح پرسش های فرعی زیر ضروری است:

- مفهوم ارتشا، در اصل و لغت چیست؟

- معنای ارتشا در فقه شیعه چیست؟ و از چه جایگاهی برخوردار است؟

- ماهیت ارتشا در فقه حنفی چیست و نگره آن با فقه شیعه چه تفاوتی دارد؟
- آیا ارتشا به مورد ابطال حق اختصاص دارد یا در صورت تحصیل حق نیز صادق است؟
- آیا رشوه به مورد قضاوت اختصاص دارد، یا غیر آن را نیز شامل می شود؟
- آیا رشوه، تنها بر اموال صدق می کند، یا شامل موارد غیرمالی، مثل اقوال و افعال، نیز می شود؟
- مبانی، مستندات و ادله حرمت ارتشا کدام است؟

۵- فرضیه تحقیق

مسیری که این پژوهش برای پاسخ به پرسش های فوق در طی بخشها و فصلهای مختلف، در پیش دارد، اثبات یا دست کم، تأیید این فرضیه خواهد بود که در فقه، مسله «ارتشا» اختصاص به قاضی نداشته و شیء قابل پرداخت هم، اختصاص به مال ندارد؛ بلکه این امر، اگر فقط در باب قضا مطرح شده است، به دلیل جایگاه ویژه قاضیان در گذر تاریخ بوده است؛ بنابراین، لازم نیست مالی پرداخته شود، تا ارتشا صدق کند؛ بلکه هر نوع امتیاز دهی برای دست یابی به امر باطل ارتشا محسوب می گردد.

۶- روش تحقیق

تحقیق حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و به روش کتابخانه ای، مطالب و دلایل مربوط به ارتشا را در دو حوزه فقه شیعه و حنفی، همراه با نقد دیدگاه های مخالف، به بحث گرفته است.

۷- سازماندهی تحقیق

نگاشته حاضر، از سه بخش فراهم آمده است؛ بخش نخست که حاوی دو فصل است، به مفهوم شناسی و عناصر و ارکان رشوه و ارتشا اختصاص یافته است. ماهیت و ادله حرمت ارتشا در فقه، بخش دوم را سامان می بخشد و بخش سوم نیز - که از دو فصل فراهم آمده - به آسیب های ارتشا و راهکارهای آن پرداخته است.